

ТАКТООЧ ЖАНА АЙРЫМ МОДАЛДЫК СӨЗДӨРДӨН УЮШУЛГАН БАЯНДООЧТОРДУН СҮЙЛӨМ ЭЭСИН ЭЭРЧИШҮҮСҮ

Тактоочтор толук маанилүү сөз түркүмдөрүнүн системасына киргени менен, алар башка сөз түркүмдөрүнөн өзгөчө белгилери боюнча айырмаланып турат: Сүйлөм тутумунда нагыз өз маанисинде колдонулган сын атооч, модал сөздөр сыяктуу жөндөмө, жак, көптүк жана таандык мүчөлөр менен өзгөрбөйт; сүйлөмдө, негизинен, кыймыл-аракеттик мааниси бар этиш сөздөр менен айкашып, анын түрдүү белгилерин билдирип, бышыктоочтук милдет аткарат да, дайыма абстрактуу мааниде болот.

Тактоочтордун сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарышында анын алган орун тартиби чечүүчү фактор болуп эсептелет, б.а., ал сүйлөмдүн акыркы бүткөн чегинен орун алып, сүйлөм ээсине багынычтуу түгөй болуу менен анын түрдүү белгилерин билдирүүчү предикат катары келген жагдайда баяндоочтук милдет аткарат.

Тактоочтор кадыресе демейки өз маанисинде колдонулганда, анын жагын аныктоого мүмкүн эмес. Ушул негизде тактоочтук баяндоочтор сүйлөм ээсин жак боюнча ээрчибейт: 1) *Мына азыр да чөккөн буурасын комдоп жатып, кээде тигиниси узун мойнун ийип, жинин бүркүп, арстанча аркырап калса кыйкырып, же кол серпип коюп, ою алдагайда...* (Ч.Айтматов). 2) *Душман тиякта, бизди чаап алууга камынып жатканын биле туруп, кантип тим жата беребиз* (И.Калашников).

Тактоочтук баяндоочтордун сүйлөм ээсин сан боюнча ээрчишүүсүн анын семантикалык топтору боюнча талдоого туура келет. Эгерде тактоочтук баяндоочтун милдетин сан-өлчөм тактоочтор аткарсат, ал тактоочтордо (сан-өлчөм тактоочтордо) абстрактуу маанидеги көптүк сан болору логикалык жактан байкалып турат. Мындай сүйлөмдөрдө грамматикалык ээ жекелик санда болобу, же көптүк санда болобу, баары бир, сан-өлчөм тактоочтук баяндооч логикалык жактан көптүк санда деп эсептелине берет:

1) *Иш көптө темир аз, уста көптө көмүр аз* (макал). 2) *Күн узарса, иш көп, түн узарса, түш көп* (макал). 3) *Билимдүү көп, билген аз* (макал). 4) *Биринчи курстагылар кабинетте, окуу залында жыкжыйма* (Ш.Бейшеналиев).

Тактоочтун сан-өлчөм тактоочтон башка түрлөрү - мезгил тактооч, орун тактооч, сын-сыпат тактооч – баян-доочтук милдет аткарганда, алардын жагы аныкталбаган сыяктуу эле саны да аныкталбайт. Демек, тактоочтун бул түрлөрү баяндоочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээси зат атоочтон, же зат ордуна колдонулган сөздөрдөн болот да, алар, негизинен, формалдык түрдө III жакта турат. Ал эми тактоочтук баяндоочтор сүйлөм ээсин жак боюнча да, сан боюнча да ээрчибестен, логикалык жактан гана (маани жагынан) байланышып турат: 1) *Курулуштары иретсиз, бак-даракка жарды, короо жайдын гана дубал тамдары бозоруп, биринен-бири окчун* (Т.Сыдыкбеков). 2) *Бирок Австралиянын өзүндө бул жаныбардын этине суроо-талап төмөн* (“Заман Кыргызстан”). 3) *Шашылбагыла, күн али эрте* (К. Жантөшев).

Пикир алышуу процессинде сүйлөмдүн объективдүү маанилерин, же кошумча маанилерин билдирүүчү, же айтуучунун сүйлөмдүн мазмунуна бол-гон субъективдүү мамилесин билди-рүүчү сөздөр да кездешет. Андай сөздөрдү тил илиминде модалдык сөздөр деп атайт.

Бүтүндөй сүйлөмдүн мазмунунун мааниси интонация жана модалдык сөз-дөрдүн коштоосу менен берилет [1, 60-б.].

Модалдык сөздөрдүн сүйлөм тутумунда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы толук

маанилүү башка сөздөрдөй эмес, анткени мындай сөздөрдүн колдонулушу, биринчиден, белгилүү бир максатка- сүйлөмдөгү ойду ырастоо, тактоо, болжолдоо, күмөндөр болуу, өкүнүү, кайгыруу, кубаныч, капалык, ойдун ким тарабынан экендигин билдирүү, угуучунун көңүлүн буруу, ойду тактоо, жыйынтыктоо ж.б. байланыштуу болсо, экинчиден, модалдык сөздөрдүн сүйлөм тутумунда аткарган милдети оошмо мүнөздө болот: бирде өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарса, дагы бир учурда толук маанилүү башка сөздөр менен ажырагыс түрдө тизмектешип айтылып, тутумдаш түзүлүштөгү сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: 1) *Ырас, ал эч кимге кошулбай жалгыз келди (Ш.Бейшеналиев).* 2) - *Анын эч кимге кошулбай келгени ырас.* 3) -*Мүмкүн, баланын да билгени бар чыгар.* 4) -*Бала да билип калышы мүмкүн.* 1-жана 3- сүйлөмдө модалдык сөздөр (ырас, мүмкүн) киринди сөздүн милдетин аткарып, сүйлөмдөгү ойдун чындык экендигин, тууралыгын, күмөндүүлүгүн билдирип турат. Ал эми 2-сүйлөмдө модалдык сөз (ырас) ойдун тууралыгын билдирүү менен бирге, өз алдынча баяндоочтук милдетти аткарып турат.

4-сүйлөмдө болсо модалдык сөз өзүнчө киринди сөздүн да, же өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн да милдетин аткарбай, этиштик негизги баяндооч (билип калышы) менен тизмектелип айтылып, тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтун курамында берилген. Ошондой болсо да, ал (мүмкүн модалдык сөзү) бүтүндөй сүйлөмдөгү ойго кошумча болжолдоо, күмөн саноо маанисин билдирип турат.

Ошентип, модалдык сөздөрдүн грамматикалык табияты бирдей эмес. Ал турсун, бир катар модалдык сөздөр форма жагынан эч кандай өзгөрүүгө учурабаса (*балким, албетте, бактыга жараша, шексиз, болжолу, мынакей ж.б.*), айрымдары (*кантейин, кантсин, канте-сиң, сыяктанат, сыяктанам, сыякта-насың, өңдөнөт, өңдөнөм, өңдөнөсүң*) жак мүчөлөр менен өзгөрсө, дагы бирлери зат ордуна колдонулуп, жөндөмө мүчөлөр менен (*бар, бардын, барга, барды, барда, бардан, жок, жоктун, жокко ж.б.*) өзгөрөт: 1) *Бардын жогоу болбо... (накыл сөз).* 2) *Жокко туз да жок (макал).* 3) *Барда бардай, жокто жоктой бол (накыл сөз).*

Модалдык сөздөр жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө негизделип, сүйлөмдө синтаксистик түрдүү милдеттерди аткарат:

а) эч кандай өзгөрүүгө учурабай турган модалдык сөздөр сүйлөм тутумунда өзгөчө интонация аркылуу бөлүнүп, обочолонуп айтылат да, нагыз киринди сөздүк милдетти аткарат: 1) *Балким, ал бизге жамандык санабас (Н.Байтемиров).* 2) *Айтмакчы, баягы иштин аягы эмне менен бүттү? (Ч.Айтматов).* 3) *Албетте, Дүйшөн өзү да менин бул абалымды жакшы билип жатты (Ч.Айтматов).*

б) Зат ордуна колдонулган айрым модалдык сөздөр сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Мындай модалдык сөздөргө бар, жок деген сөздөр кирет: 1) *Жоктун жону катуу (макал).* 2) *Жокту жок издеген табат (макал).* 3) *Жоктон бар болбойт, бардан жок болбойт (М.Ломоносов) ж.б.* 1-сүйлөмдө модалдык сөз зат ордуна колдонулуп, аныктоочтук (жоктун), 2- жана 3-сүйлөмдө толуктоочтук (жок-ту, жоктон, бардан) милдет аткарган.

в) Маек кебинде (диалогдо) сөз – сүйлөмдүн милдетин аткарат:

1) - *Командирдин приказын түшүн-дүңбү?*

- *Албетте (К.Жантөшев).*

2) - *Ооба. Бирок бул сапар да жалгыз келдим (Ч. Айтматов).*

г) Сүйлөмдүн аякталган чегинен орун алып, өз маанисинде колдонулуп, баяндоочтук милдетти аткарат: 1) *Демек, анын ырларына окурмандын олуттуу талап менен кароого акысы бар (“Кыргызстан маданияты”).* 2) *Көп эле майрамдар бар (К.Үсөнбеков).* 3) *Бул сөздөн кыйкым издөөнүн кажети жок (Т.Сыдыкбеков).*

4) Ошондо чындап ачууланганың ырас, али эсимде (Ч.Айтматов).

Модалдык сөздөр, кадыресе өз маанисинде туруп сүйлөмдө баян-доочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээси менен жак, сан боюнча байланышпастан, логикалык мааниси боюнча гана байланышат. Бул көрүнүш жактама ат атоочтук ээден башка бардык учурга бирдей тиешелүү.

Жогоруда айрым модалдык сөздөр жак мүчөлөр менен өзгөрөт деп эскертилди. Ырас, андай модалдык сөздөр деле кыргыз тилинде чектелүү.

Модалдык сөздөр, жак мүчөлөрүн кабыл алып, сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээси жактама ат атоочтордон гана болот. Мындай учурда кадимки эле жак мүчөлүү этиштик жана атоочтук баяндоочтор сыяктуу модалдык сөздөн уюшулган баяндоочтор да ээни жак, сан боюнча толук ээрчип айтылат: 1) Сен бүгүн мага керексиң (М.Байжиев). 2) Ханыңа айта бар, эми мен мындан ары бул чөлкөмдө жокмун (Жомоктон).

Жыйынтыктап айтканда, модалдык сөздөрдөн уюшулган баяндоочтордун сүйлөм ээси менен ээрчишүү жолу боюнча байланышы, негизинен, тактооч-тук баяндоочтордун ээрчишүүсүнө окшош экендиги байкалат, анткени тактоочтор сыяктуу эле өзүнүн баштапкы маанисинде колдонулган модалдык сөздөргө да сөз өзгөртүүчү формалар мүнөздүү эмес.

Колдо бар факт-материалдарга караганда, модалдык сөздөн уюшулган баяндоочтуу сүйлөмдөрдө граммати-калык ээ көбүнчө III жакта (көбүнчө III жактын таандык мүчөсү жалганган формада) айтылат. Бирок сүйлөм ээсине карап, модалдык сөздөн уюшулган баяндоочтуу III жакта деп эсептөөгө болбойт.

Адабияттар

1. Гуломов А. Узбек тилинда суз тартиби. –Ташкент: Шарк юлдузи. № 4-5, 1946.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология). –Фрунзе: Мектеп, 1980.
3. Жапаров А. Кыргыз тилинин грам-матикасы, II, синтаксис (6-7-класстар үчүн). –Фрунзе, 1950- 1959.
4. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтак-сиси. –Фрунзе, 1958.
5. Иманов А. Жөнөкөй сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтун орун тартиби. Кыргыз тилин окутуунун маселелери жыйнагы. –Фрунзе: Мектеп, 1963.
6. Иманов А. Кыргыз тилинин эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрүндөгү сөздөрдүн орун тартиби. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышуу принциптери. –Фрунзе: Мектеп, 1976.
7. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Бишкек: Илим, 1995.
8. Кыргыз адабий тилинин грам-матикасы. I бөлүм, фонетика жана морфология. –Фрунзе: Илим, 1980.